

Святослав Терський

доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею м. Львів

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка м. Хмельницький

КІСТЕНІ ТА БУЛАВИ XI–XIII ст. З ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті аналізуються типологічні особливості ударної зброї X–XIV ст. – кістенів та булав, знайдених на землях сучасної Хмельниччини. Обґрунтовується висновок про місцеві особливості видового складу кістенів та булав.

Ключові слова: археологічні знахідки, ударна зброя, кістень, булава, Волинське та Галицьке князівства.

Металеві булави та кістені були важливим видом зброї близького бою за доби Київської та Галицько-Волинської держави. Обидва види відносять до ударної зброї східного походження. Там же вони знаходять найближчі аналогії. Спільна давньоукраїнська назва для булав всіх типів – кий.

Початок використання цих видів ударної зброї знаходять ще у III тис. до н.е., згодом її використовували сармати та авари [11, с. 26]. Прикладом може бути предмет із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею, переданий 19.01.1977 р. з фондів Львівського історичного музею (книга вступу №16304, інв. № А-955). Навершя булави виготовлене з дрібнозернистого пісковика, має форму кулі з частково стесаними нижньою та верхньою площинами, через які проходить втулка для древка. Його діаметр, відповідно, на нижній площині 1,2 см, на протилежній – 1,6 см. Отвір дещо зміщений від центру. Діаметр – 6,2 см, висота – 4,9-5,1 см, тобто, нижня площина – рівна, верхня – дещо скошена. Вага виробу 290 грамів. Предмет походить із збірок давнішого Музею НТШ у Львові (рис. 1).

Рис. 1. Булави та кістень із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Фото В.А. Захар'єва

Кістені були дещо легші за традиційну ударну зброю – булави (середня вага булав 200-300 г, кістенів – 100-160 г). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кістень був допоміжним засобом боротьби, який використовували, коли вже не можна було діяти основними видами зброї.

Серед ударної зброї ближнього бою кістені – тягарці, що прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки, вважаються класичним елементом культури давньоукраїнського війська [2, с. 33, рис. 15: 11; 7, с. 307-311; 10; 11; 15]. Кістнями можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кістнями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники.

Поширення кістенів в Східній Європі датують не пізніше початку VIII ст. і пов'язують з кочовими хазарами. Усі види кістенів, сформовані у рамках салтівської культури, згодом використовувалися на Русі, переважно, кінними воїнами [див. 6, с. 4]. Генезу кістень, виконаного початково переважно з кістки або рогу, пов'язують з кочовим степом. Звідси нерідко також виводять його назву: з тюрко-татарського *kistän*, що означає товкач, дрюк, палиця [11, с. 26]. За іншою версією свою назву кістені отримали від кисті руки, до якої нібито кріпився довгий ремінець, на якому звисав тягарець. Прийнято вважати, що давньоукраїнська дружина безпосередньо перейняла цей вид озброєння у хазар, після перемоги князя Святослава у 965 р. Значне поширення кістенів та булави набули, насамперед, в районах, що межували зі степом: у Київській, Переяславській, Галицькій та Волинській землях. Тут для потреб заможних дружинників XII–XIII ст. створювались власні зразки бронзових, переважно, виконаних у парадному стилі багато оздоблених кістенів та булав. У XIII ст., у зв'язку з посилення броні, знову повертаються до не оздоблених, проте, більш функціональних форм. Помітне місце ці види ударної зброї займали у спорядженні галицько-волинського війська до кінця XIV ст.

Металеві булави княжої доби були добре відомі дослідникам ще на початку XX ст., коли й розпочалася дискусія стосовно датування цього типу зброї. У літературі панувала думка про датування бронзових булав добою гальштату або дещо пішим часом [див. 13, с. 67-68]. Системне вивчення кістенів та булав розпочав А. Кірпічніков (1966), а слідом з'явилися регіональні дослідження цього виду зброї. Зокрема, білоруські дослідники Ш. Бектінеєв та М. Плавінський [1; 5, с. 34-43] узагальнили знахідки з території Білорусі, польські зброєзнавці А. Міхалюк та П. Котович систематизували знахідки, виявлені на території сучасної Польщі [10; 11, с. 26-28; 14; 15]. Вже в перших спробах каталогізації цього типу артефактів зроблених А. Кірпічніковим, присутня зведена інформація про 7 кістенів та 22 булави з Шепетівського городища, виділено при цьому один локальний тип кістенів [2; 3]. Останнім часом суттєво доповнені каталоги знахідок цього типу зброї на галицько-волинських землях та виділено нові типи кістенів та булав [4; 13; 14]. Комплекс озброєння Хмельниччини – порубіжних із степом територій Галицького, Волинського князівств та Болохівської землі є цікавим в контексті співставлення його з суміжними територіями. Виявлені за останні десятиліття екземпляри озброєння досі є маловідомими та не врахованими у існуючих зведеннях. Предмети із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – ХОКМ), зазвичай недбало описані в інвентарях, повторно опрацьовано В.А. Захар'євим 10.07.2014 р.¹

Найдавніші типи кістенів – рогові округло-яйцеподібної форми довжиною лише близько 5 см та діаметром 4-5 см знайдені лише на Шепетівському городищі. Там же зібрано 5 екземплярів металевих кістенів II типу шириною 2,8-3,5 см, висотою 5,3-7 см та вагою 90-165 г. Вони гладкі, грановані або декоровані «великою зерню», кругами і смужками та увінчані круговою або довгастою петлею (рис. 2: 2, 3, 9, 16, 18); мають на Волині ряд приблизних аналогій, як і бронзові кістені грушоподібної форми з дрібними випуклостями (рис. 2: 3-5) [тип ПА за А.М. Кірпічніковим: 3, с. 84-85]. До цього типу відноситься й екземпляр (рис. 1; 2: 10) з городища Теліженці (Старосинявський р-н Хмельниччини, колись літописний Городець (1241 р.) за В.І. Якубовським).

Кістень знайдено 16.07.1979 р. на глибині 0,7 м ділянки II Теліженецького городища археологічною експедицією ХОКМ. 27 вересня 1979 р. керівником експедиції В.І. Якубовським знахідку було передано у групу фондів «Археологія» музею (книга вступу № 29689) та обліковано за № 1677. Кістень відлитою з бронзи, складається з овального (підяйцеподібної форми) тягарця довжиною 3,9 см та вушка трапецієподібної форми. Товщина дужки вушка 0,7-0,8 см. Довжина виробу 5,85 см, товщина 3,6 см. Вага кістень – 110 г.

Округла поверхня тягарця вкрита відлитою орнаментом, розділеним двома перехрещеними у найширшому місці тягарця смугами шириною 0,7 см з рядом випуклих крапок по довжині на 4 сектори. Кожен з секторів прикрашений паралельними рядками випуклих крапок: у верхній – вони паралельні по вертикалі, у нижній частині по горизонталі. На місці перетинання смужок простежуються масивніші (діаметром 0,6 см) крапки. В нижній частині виробу – масивний відросток. Складається враження, що саме в цьому місці заливалася бронза у дводольну дещо недбало складену форму, а кінець ливарного хвоста спеціально не обрізали.

¹ Описи в інвентарних картках часто не співпадають з розмірами предметів.

Виріб вкритий благородною патиною, яка проглядається через шар прозорого лаку – сліди реставрації, потреби в якій, фактично, не було, бо стан виробу досить гарний.

Подібно декоровані кістени, оздоблені вмілою імітацією зерні та перпендикулярними смугами, знайдено на суміжних територіях – Шепетівському городищі (рис. 2: 9) та на городищі «Мотрингород» у Вербичці на р. Смотрич (рис. 2: 7), а також на Окольному городі Пересопниці (рис. 2: 8) і у Трепчі біля Сянока [10, s. 59]. Цими ж компонентами дещо по інакшому декоровано кістень з Григорівки неподалік Канева.

Своїм прямокутним вушком кістень з Теліженців нагадує пересопницький екземпляр, корпус якого напівсферично-біконічної форми, оздоблений двома перпендикулярними смугами шириною 5–8 мм, розташованими від шийки до завершення та по лінії найбільшого діаметру [6, с. 6, рис. 2: 8]. в той час як у пустотілому кістені з Вербички вушко овально-ромбічне подібно до шепетівської знахідки [16, рис. 19: 2; 3, рис. 4: 7]. Рельєф з одного боку на поверхні пересопницького кістеня стертий, очевидно, від тривалого ношення на боці.

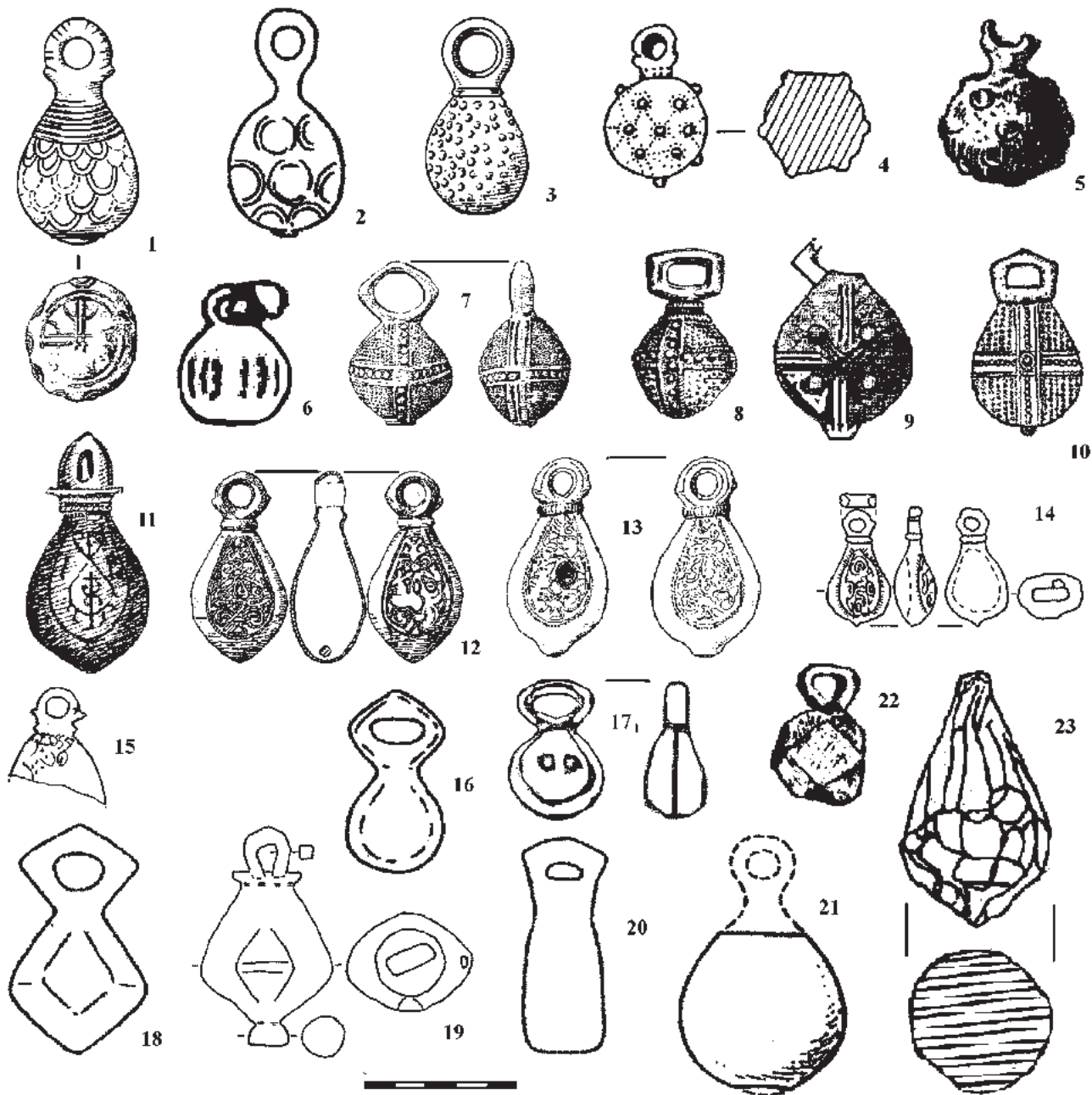

Рис. 2: Кістени типів II–VI (1, 2, 6, 18, 19, 22 – залізо; 4 – свинець; 21 – шифер; 23 – ріг; решту – бронза) з території Галицько-Волинського князівства: 1- Зеленче (за З. Володченко); 2, 3, 9, 16, 18, 20, 21 – Шепетівське городище (за А. Кірпічником); 4, 23- Звенигород; 5 – Галич (за Я. Пастернаком); 6 – Дорогобуж (за Б. Прищепю); 7, 12 – Вербична (за Л. Рагутом); 8 – Пересопниця; 10 – Теліженці (за В. Якубовським); 11 – Липно (за Г. Охріменком); 13, 17 – Східна Галичина; 15 – околиці Перемиля; 14 – Городок-над Бугом; 19 – Сараївка (за П. Котовичем); 22 – Перемиль (за В.С. Терським).

До III туну (за А.М. Кіріпчником) належить кістень грушеподібної сплющено-округлої форми, знайдений на городищі Вербичка наприкінці XIX ст. [16, гус. 19: 4]. Він багато декорований виконаним черню рослинним орнаментом. Окрім Київщини велика кількість знахідок цього типу походить з території Галичини та Волині (городище Ступниця, Східна Галичина (ЛІМ), Уніяс, околиці Перемиля, Пересопниця, Низкиничі, Веселе, Городок-над-Бугом, Липно (рис. 2: 11-15). Характерно що на Шепетівському городищі ці зразки явно середньодніпровського виробництва, зокрема, вищеописані грушеподібні гирки з черневим орнаментом не виявлені.

Однак на Шепетівському городищі знайдено два екземпляри значно рідкісніших бронзових і залізних сплющених гирок незграбних контурів з цільнолитими довгастими петлями, виділених у локальний тип II А.М. Кіріпчником [3, с. 86, рис. 3]. Їх ширина 2,5-4,1 см, висота 6,5-7 см, вага 110-120 г (рис. 2: 2, 20). За формою до цього типу близьким є залізний екземпляр з околиць Сараївки на Підляшші, віднесений П. Котовичем до типу II [11, с. 27, гус. 5: 3] та свинцевий кістень з Городка-над-Бугом вагою близько 200 г, датований XI-XIII ст. [10, с. 57]. Їх вважали виготовленими на місці [3, с. 86]. Умовно відносять до типу III також грушеподібні рогові кістені з Шепетівського городища, які мали петлеподібний орнамент на поверхні і шиферний – із слідами наміченого, але незавершеного орнаменту (ширина 4,6-5 см, висота 4,5-4,6 см, вага шиферного 165 г). У обох зразків з вужчої сторони просвердлено по отвору для вставки металевго стержня з петлею (на рис. 2: 21 показаний реконструйований А. Кіріпчником шиферний кістень).

Місцеве походження багатьох кістеней з Шепетівського городища (особливо з рідкісною для знахідок XIII ст. довгастою петлею), на думку А.М. Кіріпчнікова, навряд чи може заперечуватися [3, с. 86]. Можливо, тоді ж, у I-й пол. XIII ст. на Волині витворився локальний тип кістенів у формі сплющеного в одній площині закругленого ромба в перетині (Шепетівське городище, Сараївка, Волинь).

Найпоширеніші на Хмельниччині **булави** мали наверхш типу II – із залізна у формі куба із зрізаними кутами. На Шепетівському городищі їх зібрано 14 екз.

Два екземпляри таких булав знайдено також на Теліженецькому городищі «Вали», що на р. Ікві 23 червня 1983 року в житлі № 18 [9]. 30 серпня 1984 р. керівником розкопок В.І. Якубовським їх передано у фонди ХОКМ (книга вступу № 37699-37700). Тоді ж наверхш були очищені та законсервовані. Обидві булави виготовлені достатньо недбало (рис. 1). Перша булава (А-2195) за умови, що отвір розташований вертикально, має розміри 4,0×3,3(3,1) см, тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена. Діаметр отвору на одній площині – 2,0 см, на протилежній – 1,5 см. Вага виробу 260 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. Якщо з 4-ох цих шипів гострі, то шипам, що утворились на нижній і верхній площині не задавали такої конфігурації.

Розміри другої булави (А-2196): висота (паралельно отвору) – 3,2-3,6 см, тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена, сторона – 3,5 см. Діаметр отвору на верхній площині 1,9-2,0 см, на протилежній – 1,5-1,8 см. Вага виробу 210 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. Проте, на відміну від першої булави шипи тут тупі, як і ті, що утворились на нижній і верхній площині.

Втім ці вироби побували на реставрації і її грубі сліди, а саме: зачищення стінок швидкісним наждаком, чітко простежуються. Складається враження, що реставратор був не професіоналом, і не звертав увагу на технологічні аспекти виготовлення булав, а мав завдання очистити знахідки від іржі механічним способом, замість того, щоб скористатися належними реактивами.

Третя булава, виявлена під час розкопок т.зв. Згарського городища (с. Городище Деражнянського р-ну Хмельниччини), ототожненого В.І. Якубовським з літописним Божськом (1146, 1241 рр.). Знайдений у липні 1970 року в культурному шарі д-1 експедицією ХОКМ під керівництвом В.І. Якубовського виріб [9, с. 48, рис. 2: 4] передано у групу фондів ХОКМ «Археологія» 6 червня 1971 р. (книга вступу №19245). Висота цієї булави (інв. № А-829) – отвір розташований вертикально – складає 2,9–3,0 см тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена, сторони – 3,6 см. Діаметр отвору на верхній площині 2,0 см, на протилежній – 1,8 см. Отвір дещо зміщений від центру, тому 2 стінки тонші, ніж протилежні. Вага виробу 190 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. З 4-ох цих шипів гострі. Шипам, що утворились на нижній і верхній площині, не задавали такої конфігурації. Загалом булава більш симетрична, порівняно з теліженецькими, а якість її реставрації набагато краща. Очевидно, більше уваги було надано витравлюванню іржі та вкриттю відреставрованого виробу антикорозійним розчином.

Булави цього типу характерні для культурних напластувань XII – першої половини XIII ст. у містах Південної Русі, що загинули під час татаро-монгольської навали, зокрема, на Волині: в Червені (1 екз.),

Дорогобужі (2 екз.), Колодяжині (6 екз.), пам'ятках Середнього Подністров'я (3 екз.). В отворах двох колодяжинських булав уціліли залишки дерев'яних руків'їв, в які були вбиті залізні стержні, очевидно, держак гачків, за допомогою яких булави підвішувалися до пояса. Вага булав близько 200 г, висота 4 см, ширина 4–5 см, діаметр отвору 2–2,5 см [8, с. 108, рис. 35: 15]. У наверхі булави із Галиці на Дністрі (Сокирянський р-н, за С. Пивоваровим – посад літописного Кучелміна) знаходився залізний цвях із круглою головкою та чотирикутним в перерізі стержнем довжиною 8,8 см, вагою 21,15 см [4, с. 33]. Наймасивніші булави із Дорогобужа та болохівських городищ. Значно меншою є булава з Червена (див. табл. 1). Можливо, до цього типу булав слід віднести знахідки з поховання на околиці Шумська (ур. Цегельня у с. Обич) та з ур Корчунок у Хобултовій, оздобленої мідною інкрустацією [13, с. 73]. Знахідки цих булав окрім міст Південної Русі є, також у Волзькій Болгарії, Латвії і Самбії. На відміну від бронзових булав, такі залізні кубічні наверхі були дешевою і доступною зброєю для рядових воїнів. За це ж говорить іноді груба і недбала обробка самих предметів [2, с. 48; 3, с. 83].

Таблиця 1

Каталог залізних булав (тип II) з теренів Галицько-Волинської держави

№ з/п	Місце, час, умови знахідки	Місце зберіг.*, інв. №	Заг. висота, мм	Ширина, мм	Форма та розміри втулки, мм	Вага, г
1-14	Шепетівське городище	ГЭ	32-42	28-45	17-24	200-350
15-20	Колодяжин	ІА	40	40–50	20–25	200
21	Дорогобуж	РОКМ	40	32	–	–
22	Дорогобуж	РОКМ	40	38	–	–
23	Чорнівське городище	БЦАД	27 + один шип довжиною 14	27	12	78,95
24	Чорнівське городище, 1999 р.	БЦАД	35	4,2	24×14, ромбоподібний	198,35
25	Галиця, 2004 р.	БЦАД	40	35	15	222, 4 (з цвяхом – 243,5)
26	Червен	MZ, № 156/52	25	35	16 (верх), 16×16,5 (низ)	117
27	Мостиська	Приватна збірка А. Кіти з Любліна	40	35-38,5	14,5	–
28	Теліженецьке городище	ХОКМ А-2195	40	31–33	20 (верх), 15 (низ)	260
29	Теліженецьке городище	ХОКМ, А-2196	32-36	35	19-20 (верх), 15-18 (низ)	210
30	Згарське городище	ХОКМ, А-829	36	29–30	20 (верх), 18 (низ)	190

* БЦАД – Буковинський центр археологічних досліджень; ГЭ – Государственный Эрмитаж; ІА – Інститут археології НАН України; РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей; ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей; MZ – Muzeum Zamojskie.

Парадні бронзові булави були ознакою високого статусу дружинників. Аналіз форм бронзових булав з Шепетівського городища привів А.М. Кірпи́чкова до висновку про можливість виготовлення копій середньодніпровських булав у містах Волині [3, с. 86]. Так, одне з чотиришипних наверхів (тип III) було зроблене досить грубо з примітивним за малюнком моделюванням частин а отже, було зразком якогось місцевого «самодіяльного» мистецтва. Висловлено навіть здогад, на підставі близькості до Шепетівських, знахідок з Асотського городища і могильника у Латвії, про можливість їх імпорту з території Волині [3, с. 84]. Волинські майстри не лише були знайомі з продукцією київських зброярів, але й могли наслідувати побачені зразки. Одна з городищеньських булав типу III має згладжені грані, нечіткий орнамент, притуплені краї шпильок, що свідчить про явно серійно не первинний виріб.

Бронзова булава (тип IV) за нез'ясованих обставин була знайдена у с. Ставчани Новоушицького р-ну (рис. 3: 7). Вона має чотири великі та вісім малих шипів. Подібні булави знайдені у Колодяжині (рис. 3: 8, 9), Шумську, Дорогобужі та багатьох інших місцевостях. Ще одна маленька булава походить з колекції Ф. Пулавського, зібраній у с. Вербичній [16, с. 254].

Рідкісною для Русі видозміною описаного типу II є кубоподібні наверхі з одностороннім дзьобоподібним виступом (тип ІІА за А.М. Кирпичниковим), виявлені в двох примірниках на Шепетівському городищі (ширина разом з дзьобом 6,2-6,8 см, висота 2,1-2,8 см, діаметр втульчатого отвору 1,3-1,4 см, вага

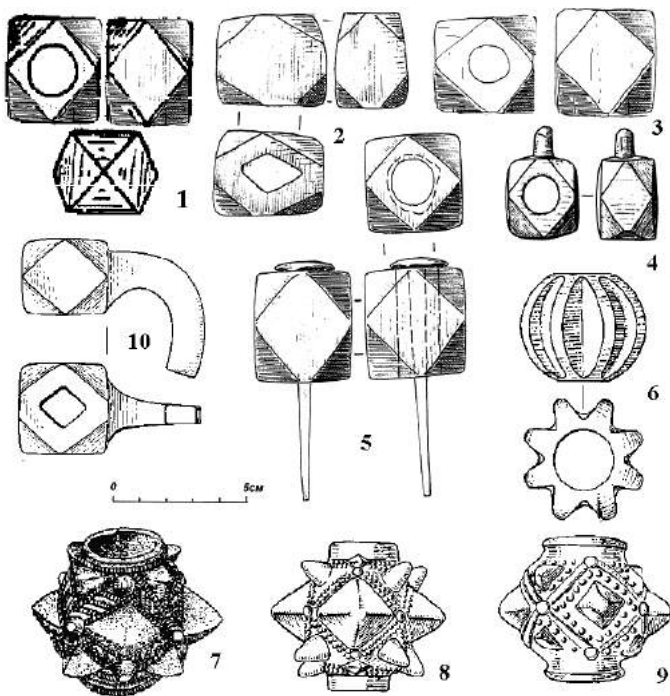

Рис. 3. Металеві булави (7-9 – бронза): 1 – літописний Божеськ (за В.І. Якубовським); 2, 4 – Чорнівка (за С.В. Пивоваровим); 3 – Мостиська; 5 – Галиця; 6, 10 – Шепетівське городище; 7 – Ставчани; 8-9 – Колодяжин (за Р.О. Юрою)

100-160 г). Булави цього типу на Русі знайдені уперше (рис. 3: 10). Відомі вони з розкопок у Волзькій Болгарії. Приварений до них дзьобоподібний відросток вказує, мабуть, на напрям удару і міг використовуватися для підвішування, як крюк. Булави з однічним виступом-кльовцем свідчать про прагнення зброярів створити ударну зброю, у якій травмуюча сила сконцентрована в одному місці. Ці зразки були попередниками молотів з «дзьобом сокола» і булав-сокир, що поширилися в XV ст., як засіб локального трощення важкого сталевого захисного обладунку. Шепетівські дзьобоподібні наверхі є прикладом відповідної тактичної необхідності подібної зброї вже в першій половині XIII ст. [7, с. 310].

Таким чином, зразки ударної зброї XI–XIII ст. із фондів комунального закладу культури «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», вперше детально описані у даній публікації, є важливим доповненням загальної картини поширення цього типу зброї в середньовічній Україні. Концентрація предметів озброєння на південно-східній околиці Галицько-Волинській держави пояснюється її прикордонним характером та значною концентрацією дружинників у період загострення стосунків зі степом.

Список використаних джерел та літератури

1. Бектинеев Ш.И. Булавы и кистени XI–XIV вв. на территории Беларуси / Ш.И. Бектинеев // Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 99–106.
2. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / Монографія А.Н. Кирпичников. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – (САИ. – 1966. – Вып. Е1–36). – 107 с.
3. Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 155. – 1978. – С. 80–87.
4. Пивоваров С.В. Металеві наверхі булав з давньоруських пам'яток Буковини // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка» (далі ВНУ «ЛП»). – № 724: Держава та армія. – 2012. – С. 31–35.
5. Плавінські М. Узброєння беларуськіх земляў X–XIII стагоддзяў. – Мінск, 2013. – 106 с.
6. Терський С.В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) // ВНУ «ЛП». – № 784: Держава та армія. – 2014. – С. 3–12.
7. Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Дис. на здоб. наук. ступ. д. і. н. – Львів, 2011. – 536 с.
8. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
9. Якубовський В.И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьях Южного Буга и Случи. Автореферат канд дисс. – К., 1984; Якубовський В.И. Скарби Болхівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.
10. Kotowicz Piotr N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // Acta Militaria Mediaevalia (далі – АММ). – 2. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 51–66.
11. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / P.N. Kotowicz // ВНУ «ЛП». – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 18–47.
13. Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy // АММ. – 2. – Kraków; Sanok, 2006. – S. 37–59.
14. Michalak A. Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich / A. Michalak // Archeologia Środkowego Nadodrza. – 4. – 2005. – S. 183–220.
15. Michalak Arkadiusz. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / A. Michalak // ВНУ «ЛП». – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 48–74.
16. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – С. 231–259.